

VITA

LAKNER LAJOS

Se főbiák, se freskók – Válasz Gáborjáni Szabó Botondnak

Örülök, hogy végre napvilágot látott Gáborjáni Szabó Botond kritikája az általam rendezett Álmodó magyarok c. irodalmi kiállításról. Ennek jelentőségét az sem csökkenti, hogy erre megírása után több mint egy évvel került sor, mert a nyilvánosság kizárása nem tesz jót a közszellemnek, hiszen nem ad teret a vitáknak, amelyek pedig a *közös gondolkodás* élesztői. S jó az is, hogy nem kerültünk olyan helyzetbe, amilyenben Péczely Józsefnek és professzortársainak volt része az 1830-as évek közepén. A konzisztórium békíteni akarta a vitakozó feleket, de csak azért, hogy megvédjék a Református Kollégiumot a botránnytól.

Az viszont elszomorított, mi több mélységesen megdöbbentett, hogy a reformátusokkal szembeni elfogultsággal vádol meg, és ebben véli felfedezni annak okát, miért értelmezem én másként a rendelkezésünkre álló történeti adatokat, mint ő. Sőt kritikájában prekonceptióról beszél, azt sugallván, hogy a ránk maradt adatokat tudatosan oly módon értelmezem, hogy azok rossz színben tüntessék föl a kollégium és Debrecen 19. századi és 20. század eleji szellemi-művelődési állapotát.

Lehet, meg is békéltem volna e magatartással, hiszen régóta ismerem már őt és tisztelem munkásságát, hosszú időre nyúlik vissza a kapcsolatunk. Ami miatt azonban mégis tollat ragadtam, és e válasz írásába belefogtam, az az, hogy tudom, Gáborjáni Szabó Botond nemcsak a kiállításom szövegeit olvasta, hanem alaposan ismeri a debreceni Csokonai-kultuszról szóló könyvemet is. Mint a Református Kollégium múzeumának vezetője, minden bizonnyal ő is tisztában van azzal, hogy a kiállítási szövegek esetében gyakran egyszerűsítünk, vagyis nem a teljes összefüggérendszerükben mutatjuk meg a történeteket. Tesszük ezt azért, mert e szövegek célja az ismeretátadáson túl az is, hogy a látogató figyelmét felhívja valamire, őt további böngészésre, kutatásra ösztönözze. Ebből adódik, hogy nagyon nehéz rövid, mégis vállalható kiállítási szövegeket írni úgy, hogy közben tisztában vagyunk azzal, hogy az összefüggések sokkal bonyolultabbak, semmint azt röviden ki lehetne fejteni. Mivel vitafelem a könyvemet is olvasta, így tudhatja, hogy magam is összetettebben és árnyaltabban látom a kiállításban röviden érintett kérdéseket: Csokonai és a kollégium viszonyát, temetését, a síremlékállítás kérdését, a magyar nyelv ügyét, a reformkori eszmék beszüremkedését az iskola falain belülre... Épp ezért talán *elvárható lett volna*, hogy nemcsak könyvem módszertani részéből emeljen ki tetszőlegesen pár mondatot álláspontja alátámasztására, hanem érdemben is érintse a kérdést, amire választ szerettem volna kapni: *mi az oka, hogy oly hosszú időnek kellett eltelnie Csokonai visszafogadásáig.*

Gáborjáni Szabó Botond ugyanakkor nemcsak a kiállítási szövegeket és a könyvet olvasta, hanem ismeri a kiállítás forgatókönyvét is. Ugyanis a cikke elején tölem idézeteket nem a honlapunkon olvashatta, ott ugyanis nem jelent meg, hanem a kiállítás szövegeinek egyik változatát tartalmazó régebbi forgatókönyv-tervezetben, amit kolléganője kért el egyik munkatársamtól, miután a kollégium múzeuma és könyvtára munkatársai az invitálásomra megtekintették a kiállítást és meghallgatták a tárlatvezetésemet.

A forgatókönyv elején azon elmélkedtem, vajon *milyen* kiállítást kell és lehet a mostani kultúrafogyasztói szokások között és a szépirodalom jelenkori státuszának az ismeretében rendezni. Olyat, ami érdekes, ami megragadja a látogatókat s a fiatalokat is. Mert bizony, ha valaki meghallja azt a szót, hogy irodalmi kiállítás, akkor vitrinekre gondol, bennük kéziratokkal, könyvekkel, irodalmi relikviákkal, néhány festménnyel és sok-sok szöveggel. S e képzeletbeli látvány hatására aztán rögtön el is fogja az unalom, és ő *virtualizálódik*, nem pedig a kiállítás bizonyos terei, ahogyan az Álmodó magyarok esetében történik. A forgatókönyvem elején megfogalmazott gondolatok között szerepel, hogy nem érdemes nagy adattengerrel elborítani a látogatót és az általunk tudottakat mind elmesélni, mert ha valaki „csak” információkra kíváncsi, akkor nem egy kiállítást megy el megnézni, a tényadatokat ugyanis sokkal egyszerűbben eléri a számítógépén, az okostelefonján és mindenféle egyéb csodamasináján. Meggyőződésem, hogy egy irodalmi kiállításnak művészi alkotássá kell válnia, s egyszerre kell hatnia az értelemre és az érzelemre. S ami a legfontosabb, *kitöltetlen helyeket* kell hagynia. Roman Ingarden e nagy hatású gondolata a kiállítások esetében is használható. A lengyel gondolkodó abban vélte megtalálni annak magyarázatát, miért tud egy irodalmi szöveg az egymástól korban, tapasztalatban és tudásban eltérő olvasóra hatni, hogy az irodalmi művek a szerző által kitöltetlen helyeket tartalmaznak, s ezt mindenki másképp tölti ki. Vagyis az olvasók – ahogyan majd később Umberto Eco is írja – fejezik be a könyveket. A kiállításokra alkalmazva ez azt jelenti, hogy a látogatókra *aktív befogadóként* kell tekinteni, nem pedig ismeretek gyűjtőhelyeként, akikbe a kiállítással mint tölcsérrel lehet a tudást beleönteni. Ha kell, provokatívnak kell lenni, vagy legalábbis meglepőnek, hogy aktivitásukat fölkeltsük. Álszerűen lennék, ha elhallgatnám, hogy az Álmodó magyarok című kiállítás megtekintői sokszor számolnak be meglepődöttségükről, arról, hogy kellemesen csalódtak, s gyakran hangzik el: „Jé, hát ilyen kiállítást is lehet látni...” A tervezéskor tudatosan törekedtem arra is, hogy mindahhoz, amit látnak, személyesen is tudjanak kapcsolódni. Erre mindig is volt igény, ma azonban – a közösségi oldalak és a blogok sikere a bizonyíték rá – még nagyobb. Szakítani kell azzal a korábbi felfogással, rosszul értelmezett „hagyománnyal”, amikor a kiállításokat még mindenekelőtt oktatási célúnak tekintették. Nem tudományosan igazolt tények garmadájának felsorolásával kell szembeesíteni a látogatókat, mert ebben az esetben nincs más választásuk, mint feltenni a kezüket és megadni magukat, hanem arra biztatni őket, hogy személyes tapasztalataikra építve bátran, önállóan és szabadon értelmezzék a látottakat. A legnagyobb szomorúságom – s e tapasztalattal nem vagyok egyedül –, hogy a látogatók sokszor még mindig arra várnak, mondják meg nekik a biztosat, a tutit. A muzeológusok pedig szépen elhallgatják, hogy azt bizony ők sem tudják.

Hisz hova lenne így a tekintélyük, s hogyan tudnának megfelelni a velük szemben támasztott valós vagy vélt elvárásoknak? Épp ezért a kiállítás tervezésekor arra törekedtem, hogy a látogatók ne egy zárt információs rendszerbe kerüljenek be, hanem egymással összefüggő, de rövid és hiányos történetek sokaságába. Továbbá azt is szerettem volna, hogy legyen tere a *játékosságnak*, elvégre az ember homo ludens is. Ezért lebegnek a bútorok Csokonai szobájában, ezért ír magától a virtuális toll, ezért szerepel egy ironikus-humoros szöveg a Csokonai Körről, ezért hoztam létre egy művész segítségével Oláh Gábor szobájában egy szövegengert, ezért kell a Könyvek termében a látogatóknak a rejtvényfejtők szerepébe bújniuk, ezért játszunk a Látványok termében a fénnel és végül ezért zárja a kiállítást a Játékok terme két számítógépes játékkal. Biztos vagyok benne, ha azt a kiállítási módot választottam volna, amit Gáborjáni Szabó Botond látna jónak Oláh Gábor kapcsán, hogy legyen egy vitrin, amelyben információkat adok róla, a kiállítás kudarcát jelentette volna, mert az ilyen vitrines kiállítás ma már senkit nem érdekel. Aki kíváncsi arra, ki volt ez az elfeledett debreceni író, annak ott van a térben számítógépen elérhető naplója, amit egész életében vezetett, s pillanatok alatt elérheti az interneten a különböző tudásbázisokat. Azt meg végképp nem akartam, hogy „érvényes következtetésekre” (G. Szabó Botond) jusson, ha azt értjük ezalatt, hogy a tudomány és a múzeum által szavatolt álláspontra. Azt szerettem volna, hogy aki megnézi a betűk játékát, elolvassa a vetített szövegeket, kíváncsi legyen Oláh Gábor más írásaira is, mert megérintették az olvasottak és látottak, mert elgondolkodásra készítették. Mert ez jelentené azt, hogy regényei és versei újra a kulturális emlékezet részévé váltak. Egy vitrinben bemutatott élet és életmű halott. Láttán legfeljebb csak szomorkodhatunk a sorsán és elmúlásán.

Egy kiállítás akkor igazán jó, ha megtekintése után is motoszkálnak bennünk az ott ébredt gondolatok, ha kérdések merülnek fel bennünk, vagy akár ha vitatkozunk is az ott látottakkal, olvasottakkal. A 2014 szeptemberében megnyílt kiállításom, az „Álmodó magyarok”, tapasztalatai azt mutatják, hogy képes erős érzelmi és gondolati hatást gyakorolni a látogatókra. Ezt a legutóbbi, Schäffer Erzsébet által tartott tárlatvezetése után történtek is visszaigazolják, immár sokadszor. Az est folyamán kiderült, hogy a közönség többsége még soha nem járt irodalmi kiállításon. Az Álmodó magyarok megtekintése után viszont többen azt kérdezték, meddig áll még, mert újra meg akarják nézni.

A személyes értelmezés kapcsán fontosnak tartom megemlíteni azt is, amikor arról beszéltem, hogy ma már alternatív történetek sokasága létezik egymás mellett, akkor arra gondoltam, amit ma már az elsős bölcsész egyetemistának is megtanítanak, hogy valamennyi társadalomtudományi kutatás *perspektivikus*. Vagyis objektivitás, bár jól hangzik, nem létezik. Hitelesség viszont igen. Ehhez természetesen szükség van arra, hogy minél több forrást használjunk. Vagyis abból a tényből, hogy nem egy nagy és átfogó történet létezik, hanem csak kis résztörténetek sokasága, nem feltétlenül a fantázia elszabadulása következik, hanem a forrásokhoz való közelebb hajolás igénye. Ugyanakkor szükség van a *forráskritikára* is. Mert bár jól hangzik, hogy Jókai talán többet tudott nálam az akkor történetekről, azonban a mindenkori jelenünket is perspektivikusan látjuk, vakfoltok vannak előttünk. A történészek számára a történetek sokasága, összehasonlítása

lehet érdekes és eredményes. Ráadásul a *Mégis mozog a földben* az író erősen idealizált képet festett a diákköltészetéről. Nem ismeretes ugyanis egyetlen olyan korabeli diákirodalmi gyűjteményes kötet sem, amely csak megközelítőleg olyan rebellis lenne, mint a regényben szereplő Csittvári krónika, állapítják meg Julow Viktor és Tóth Béla, akik aligha vádolhatóak elfogultsággal. Ha csak azért nem, mert a város állapotainak leírásakor, hozzám hasonlóan, idéznek egy 1791-ből való „ellenséges szándékú” röpiratot. Én pedig egyik írásomban arra jutottam, hogy Jókai a diákönkormányzatiságban és az olvasó társaságokban megmutatkozó szabadságszeretetet és a lázadásra való bátorságot olvasztotta egybe és ezt mitizálta.

Mindezekén túl szükség van arra is, hogy a kutatók *jóindulattal* kezeljék egymás munkáit. S ne támadást vagy rosszindulatot gyanítsanak akkor, amikor valaki más-képp értelmezi a ránk maradt adatokat és forrásokat, mint ők. Megfontolandónak gondolom Karl Mannheim meglátását, hogy a közösség egyetlen tagja sem birtokolhatja a tudást, mert az szét van osztva a tagok között: „egyetlen csoporttag sem rendelkezik [...] valamennyi tudáselemmel [Wißbarkeiten], mely az illető csoport számára mint csoporttapasztalat már létezik. A lehetséges tudáselemek összessége különböző egyénekre oszlik, akik a kollektív tapasztalattérben lehetséges képzeteknek mindenkor csak egy bizonyos metszetében részesülnek. Ám ezek a metszetek összességükben mégis szerves egészet alkotnak...”

Nem válaszolok egyesével Gáborjáni Szabó Botond felvetéseire, inkább témacsoportok szerint. A pontról pontra haladást már csak azért sem tudnám megtenni, mert a szerző egy bekezdésben, de akár egy mondatban is sokféle szempontot és kérdést vet föl röviden, utalásszerűen. Álláspontomról megjelent tanulmányaimban tájékozódhat az olvasó.

Számomra úgy tűnik, mintha kritikussom a kiállítás által átfogott időszakban nagyon *homogénnek* látná a kollégium és a város történetét, ráadásul *kiragadja* az adatokat, nem pedig egy alakulástörténetbe helyezi őket, ami összefüggéseket teremtené közöttük.

Ennek következtében aztán úgy látszódik, mintha folyamatosan korszerűnek tételeznék azt a műveltséget, amit a kollégium biztosított a tanulói számára. Holott ez közel sincs így. Épp a 18. század második felétől vált egyre problematikusabbá a tudás és a tudásátadás módja. Elég csak utalni Pálóczi Horváth Ádám, Márton István vagy Csokonai kollégiummal való összeütközéseire, amiben jelentős szerepe volt annak, hogy ekkorra az iskolai tudás és a világban elvárt tudás lényegileg váltak el egymástól. Egyrészt a kollégiumi oktatás alig készítette fel a világi pályákra, az iskola falain kívüli világban való eligazodásra pedig egyáltalán nem. Kölcsey Ferenc az *Iskola és világ* című 1815-ben született írásában lényegében összefoglalta a 18. század végét és a 19. század elejét jellemző (csak részben kollégiumi) állapotokat. Nem a kollégiumban megszerezhető tudás lajstromozó-tételes bírálatát adta, hanem e tudás egészére kérdezett rá. Arra, hogy az ott elsajátítottak végül is mire valók. Kölcsey szerint nem létezik különbség a kétféle tudás között. Mégpedig azért nem, mert a tudások közti eltérés nem a tudás mennyiségével, de nem is a tudáskészlet másságával vagy a tudásszerzés eltérő helyével magyarázható, hanem a különböző *módszerekkel*, ahogyan ezek megszületnek. Vagyis a tudás egyik esetben sincs csak úgy önmagától adva, hanem mind a kettő esetében

valamely választott értelmezői módszer által. Ez egyrészt azt jelenti, hogy senki sem birtokolhatja az igazságot, másrészt pedig azt, s most ez a fontosabb, hogy mindenkinek *választania kell* valami rendezőelvet. Arra pedig nincs mód, hogy ezek között valamiféle objektív rangsort állítsunk fel. Másrészt a 18. század végétől kezdve egyre inkább azért alakultak ki konfliktusok a diákság és a tanárok között, mert az utóbbiak vitatták az önálló értelmezés jogát. Még a 19. század közepén is! Ismert, amikor a diákok 1834-ben engedélyért folyamodtak, hogy önművelő egyesületet alakítsanak, akkor a tanári kar csak olvasó társaságként engedte működésüket, azt azonban szigorúan megtiltották nekik, hogy saját munkáikat felolvassák. A katekizáló tanítás gyakorlata és az önálló gondolkodásra tanítás közti ellentét is ott húzódik Csokonai kicsapatása történetében. Úgy érzem, az adatok kontextus nélküli felsorolása csak annak bizonyítékaként szolgál, hogy vitafelem elfogultnak mutasson engem, illetve főbiásan igazolhassa a kollégium művelődési és történeti jelentőségét, amit *senki nem* vitatott.

A kritikában újra és újra fölvetődik, miért épp Csokonaival kezdem a debreceni irodalom bemutatását, miért maradt ki a reformáció és a felvilágosodás kora. Ennek két oka van: egyrészt a Református Kollégium múzeuma sokkal alkalmasabb arra, már csak a hely aurája miatt is, hogy bemutassa Méliusz Juhász Péter, Szenci Molnár Albert, Hatvani István és a többi jelentős református személyiség munkásságát, másrészt a rendelkezésemre álló hely, az épület tagoltsága és a helyiségek nagysága megszabta a bemutatás módját. Egy terem egy egység. S mivel az épület műemléki védetség alatt áll, a tereken nem lehetett változtatni. Ezt végiggondolva ott húztam meg a határvonalat, ahol az önállósuló szépirodalom története elkezdődik, vagyis Csokonainál. Egyébként, aki vállalkozik a Játékok termében arra, hogy játsszon egy számítógépes nyelvi játékot, az találkozhat Méliusszal és Tinódival is. A szópótló játékban ugyanis arra tehet kísérletet a látogató, hogy ki tudja-e egészíteni az általuk és más debreceni szépíró által írt szövegeket. A játék lényege, hogy debreceni és a városhoz kötődő íróktól választottam szövegeket Méliusztól kezdve Szabó Lőrincig, melyekből azonban szavak hiányoznak. A látogatónak egy szósorból kell kiválasztania az oda illőt. Nem könnyű a feladatuk, mert a korban használatos szavakból igyekeztem a választékot kialakítani. Igaz, nem az egyes szerzőkön van a hangsúly, hanem annak a megtapasztalásán, hogy a nyelv folyamatosan változik, de szöveget üthet a játékos fejében, hogy kinek a szövegét is tudta a legnehezebben kiegészíteni, mert alig értette a leírtakat. Így aztán Méliusz vagy Tinódi szövegei biztosan nyomot hagynak az emlékezetükben. A tárlatvezetések során pedig mindig felhívom a figyelmet arra, hogy aki kíváncsi az 1802 előtti Debrecenre, annak művelődésére és irodalmára, menjen át a Református Kollégiumba, tekintse meg kiállításait és könyvtárát.

S ha már Csokonai, akkor essen szó a szobájáról. Nem akartam fölmondani az életrajzát, mindenki tanulta, s ha nem, akkor is csak elunná magát. Csokonai Vitéz Mihály Debrecen emblematikussá vált alakja. A költő és a város kölcsönösen fölidézik egymást. A Kálvin téren Izsó Miklós szobra hirdeti, milyen jelentős költőt adott Debrecen a magyar irodalomnak, a kollégiumban pedig Ferenczy István szobra emlékeztet bennünket arra, hogy a költő az örök kortársak sorába emelkedett. Nem volt azonban mindig teljesen harmonikus a költő és a város viszo-

nya. Csokonai kritikával illette Debrecen szellemi életét, s bár itt talált barátokra, költészeti elveiben és költői világteremtés tekintetében hosszú ideig közelebb állt a várossal szembehelyezkedő Kazinczy Ferenchez. A kiállítás Csokonai tervezett lakószobáját eleveníti meg, mely nem egyszerűen egy hétköznapi lakóter volt, hanem a költészet otthona. A mindennapoktól elkülönülő költői világát szerettem volna megidézni. Mint ismeretes, Csokonai a tűzvész után, melyben szinte teljesen leégett a házuk, nem csupán helyre szeretne volna állítani szobáját, hanem mármár műalkotássá akarta formálni. Olyanná, ahol a berendezés és a tárgyak elveszítik funkcionális meghatározottságukat és tulajdonosuk költői világáról beszélnek. A használati tárgyakat is irodalmi szövegekkel látta volna el, hogy elveszítsék mindennapiságukat. Irodalmi mintát, Horatius Tusculanumát formázta kertje is, „a hajlékocská is, hová a világ lármája elől vonni szoktam magamat, s az a kertecske is, mely nékem Tusculanum gyanánt szolgált...” A helyiség leghangsúlyosabb tárgya egy, a 18. század végére jellemző szekrényimitáció, melyen keresztül beléphetünk a költő szobájába. A hagyomány szerint élete mindennapjai elől ilyen szekrénybe menekült a költő, amikor olvasni és írni akart. E bútor a másolat volta ellenére is a valós világra utal, arra, hogyan élte meg azt a költő: földhöz tapaszt, nem enged a költészetnek élni. E valóságos, a teret uraló szekrény egyben a költő sajátos helyzetére is föl hívja a figyelmet. Csokonai egyik levelében ugyanis pipacéhnek nevezte azt a debreceni értelmiségi kört, amelyhez leginkább tartozónak tudta magát. Arra utalt ezzel, hogy a debreceni művelt értelmiség az irodalmat a mindennapi élet részének s nem élethivatásnak (névnapi köszöntők, szórakoztató versek, alkalmi költészet uralma stb.) tekintette. Ezzel szemben Csokonai, Kazinczyhoz hasonlóan, olyan médiumnak, mely *kiemel a mindennapokból*. A költészet új világot teremt, amely a mindennapokból való kilépést követeli meg az olvasótól is. E szemlélet jegyében szeretne volna költőivé formálni a szobáját és a kertjét is. A költői világ, a költői létezés még érzékletesebbé tétele érdekében fordultam ahhoz a történethez, amely Oláh Károly versében maradt ránk, tudniillik, hogy Csokonai szobájának falait a saját maga által festett képek díszítették. Lehet, hogy mindez nem igaz, hiába hozott föl rá számtalan bizonyítékot Szilágyi Ferenc, de a falfestmény sokat *segíthet* abban, hogy a látogató emlékezetébe beleégjen: Csokonai a költészet köré rendezte el életét.

E ponton érdemes Gáborjáni Szabó Botond csúsztatására utalnom. Azt írja, hogy rosszhiszeműen hivatkozok Julow Viktorra, amikor azt írom: a jeles Csokonai-kutató „még az 1980-as években is úgy látta, hogy nincs eldöntve a kérdés: Csokonai a kollégiumnak köszönhetően, vagy a kollégium ellenében lett nagy költő”. Szerinte ott vezetem félre az olvasót, hogy Julow nem ezt állította, hanem „a választ kereste” e kérdésre. Én magam sem gondoltam soha, hogy ezt állította volna, csak annyit, hogy *kénytelen* volt szembenézni e kérdéssel, ami egyben annak is a bizonyítéka, hogy e kérdés létezett, különben nem akart volna rá válaszolni. Amikor Julow azt írja, „hiába minden, nem Debrecen ellenére”, akkor sajnos beleesett egy csapdába. Válaszolt egy hamis kérdésre. Csokonai nem a kollégium miatt, és nem ellenére lett nagy költő, hanem azért, mert tehetséges volt, s képes volt modern, ma is olvasható költészetet teremteni. Természetesen ott van mögötte a műveltség, az iskolás klasszicizmus gyakorlata és formakultúrája, amiket a kollégiumtól és

tanáraitól kapott, de ott van mögötte addig példátlan kicsapatásának az élménye is, mert azon közösség tagjainak tiltották meg, hogy bárhol szóba álljanak vele, akikhez tartozónak érezte magát. Kiközösítették. Ennek kapcsán érdemes elgondolkodni a Győri L. János által írottakon. A kollégium történetét bemutató kötet irodalomról szóló bevezetőjében, majd később is azon elmélkedik, vajon a szenvedések, az emberi élet alapkonfliktusainak az átélése a református iskola falai között nem járultak-e hozzá valamiképp a tehetségük kibontakozásához, hiszen önismeretre kényszerítette őket: „Ez a felismerés többnyire fájdalmas és kiábrándító volt, de felemelő is egyszersmind, mert többnyire életprogramot termő gondolat serkent belőle.” Kicsit átesztétizálja ugyan a szenvedést, de őszintén beszél arról a kollégiummal szembeni kettős érzésről (vonzásról-taszításról), amit sokan éreztek. E töprengést olvasva és e vívódást látva könnyen beláthatjuk, hogy nem vezet sehová, ha pró és kontra hozunk érveket, mondjuk Móricz kapcsán. G. Szabó Botond az író Magoss Olgához levelét idézte bizonyítékul és bizonyosságul, hogy nem volt köze a Debrecenben átélteknek a *Légy jó mindhalálí*gban megírtakhoz. Én viszont rögtön tudok egy másik, ezzel ellentétes idézetet hozni Móricz *Debrecen és Sárospatak útján jártam én* című írásából: „Sárospatakról visszafelé jövet a múlt héten Debrecen felé jöttem: nem bírtam hűtelen lenni Debrecenhez. Pedig ötvenöt évvel ezelőtt már kiábrándultam belőle, s egy életre rájöttem, hogy: nem nekem való hely, én ott nem tudnék élni. És abból jöttem rá, hogy megrendült a bizonyítványom és senki sem volt abban a városban, aki megértette volna, miért és aki lehajolt volna hozzám, hogy megvigasztaljon, és aki fölemelte volna az államot, s azt mondta volna: Te gyerek, legyél büszke rá!... És már nem is törődtem az egész dologgal, van már nekem reményem a jövőre: hazamegyek Sárospatakra!... Ez egy nekem való világ. Debrecen mindig összetörte a költőket, ott van Csokonai, azt is kiharangozta a Kollégium.” Nos, kinek van igaza, a kritikusunak vagy nekem? De azt hiszem, helyesebb így föltenni a kérdést: melyik Móricz Zsigmondnak volt igaza? Mind a kettőnek.

Gáborjáni Szabó Botond szerint „azt természetesen senki nem képzelheti a debreceni kollégiumról, hogy ne lett volna erősen tekintélyelvű”. Ennek magától értetődő voltának igazolására a korban általános fenytést, a pápai kollégium rendjének kaszárnyához való hasonlítását és az életre nevelés fájdalmas voltát hozza föl példaként. Azonban már akkor is voltak, akik egyáltalán nem így látták, nem ily természetesnek. Kazinczy 1807 februárjában azt írta Vay Józsefnek: az új pedagógia liberális nevelést kíván, Debrecenben viszont „azt tartják, hogy csak úgy megyen jól a dolog, ha a tanuló reszket, ha tanítóját meglátja. Angyalokat akarnának csinálni az ifjúból, s felejtik, hogy angyal nem lehet, hogy annak öröm kell...” Így gondolta ezt Kant egyik első debreceni követője, Lengyel József is. Erkölcstanában azt fejtegette, hogy az embert szabadsága teszi felelős személyiséggé, s az önállóan ítélni tudó, a cselekedeteiért felelősséget vállaló autonóm személyiség megvalósításában látta az ember feladatát. S nem habozott levonni ennek társadalmi, a kollégium rendjét is érintő következményét sem: ahhoz, hogy az ember „a maga jussait a mások erőszakátételétől meg oltalmazhassa és azt a bátorságot fenn tarthassa mely az ő erköltsi tzeljaira meg kívántatik, innen szükségessé lett, hogy az emberek magukat polgári társaságba adják öszve”. Eszerint az ember

szabadsága csak a választott társaság által válik valódi szabadsággá, pontosabban csak így nyílik meg az a terep, ahol a szabadság, a cselekvés és az önmagáért és a tetteiért felelős, morális személyiség összekapcsolódhat, ahol az emberi akarat tetté válhat. Lengyel hangsúlyozta, hogy az egyén szabadon dönthet arról, mely társaság tagjának tekinti magát, belépésétől kezdve azonban a társaság törvényei szellemében kell cselekednie. Hasonlóan gondolkodott Péczely József is, aki a professzortársaival való vitában nem a tekintélynek, hanem a nyilvánosságnak, a vitathatóságnak vetette alá magát és következetesen kiállt a diákok által működtetett társaságok önállósága mellett. Lengyel és Péczely meggyőződése a tanítványaikhoz való viszonyukban is tetten érhető. Az egyéniségre tekintettel lévő nevelői magatartást tartották eszményinek. Mindkettőjüket vádák is érték emiatt. Hibájukul rótták fel, hogy egyenrangú partnerként, „mint barátaikkal” bántak a diákokkal. Budai Ézsaiás és Széplaky professzorok kifejtették Kazinczynak a kollégium hivatalos, vagy legalábbis a gyakorlatban érvényesülő álláspontját: „oda minden respectusa a’ professornak a’ tanítvány előtt, ha a’ professor velek társalkodik”. A kollégiumban hosszú ideig uralkodott a hagyomány és a tekintély rendje, „az intézmény vezetőit jellemző módon a 18. sz. végéig az »anciennitás rendje« alapján választották: egyéni adottságoktól függetlenül” – írja G. Szabó Botond. Ez válik egyre tarthatatlanabbá a 19. század folyamán.

Itt kell kitérnem Gáborjáni Szabó Botond egyik megállapítására, amikor megpróbál a számba adni egy állítást. Azt írja ugyanis, hogy én a Csokonai Köröt dilettánsnak tartottam. Nem, egyáltalán nem, különben kolléganómmal, Szabó Anna Violával együtt nem töltöttünk volna el hosszú időt a tevékenységüket és történetüket dokumentumok révén bemutató *Kultusz és áldozat* című kötet létrehozásával. A Csokonai Kör 1890 körül pontosan fölismerte, hogy elengedhetetlenül szükség van Debrecen városiasodására. Ennek eszközét a műveltség terjesztésében és a közterek szépítésében vélték fölismerni. Azt is jól mérték föl, hogy elképzelésükhöz Csokonai nevével, az ő minden réteget átható (különböző) kultusza révén lehet megnyerni a közönséget. Tervük azonban kudarcba fulladt. Részben azért, mert sem a cíviseket, sem a középréteget nem sikerült megnyerniük. Részben pedig azért, mert azt hitték, főleg relikviák gyűjtése révén lehet az emlékezetet fönntartani. Épp ezért gyűjtöttek mindent, amire a „nagy ember” akárcsak tekintetét is vetette. Felfogásukat szemléletesen példázza egy üvegpohár, amely Kossuth Lajoshoz kapcsolódik. Ha valaki arra gondol, hogy ebből ivott, téved. Az történt ugyanis, hogy egy debreceni polgár Turinban ezzel koccintott Kossuthtal. A nemzet nagyja poharának érintése által azonban csodás színeváltozáson ment keresztül az ő pohara is: relikviává vált. Már a korabeli sajtóban is reagáltak a kör e felfokozott és *parttalan* gyűjtőszennvedélyére. Az erről szóló egyik cikk olvasható a kiállításban. A teremben nézegetve, a cikket olvasva elgondolkozhat a látogató, miért is gyűjtünk, vajon a relikviák áhítata révén megőrizzük-e a múltat, elég-e csak fölhalmozni a letűnt világok tárgyait, forrásait... vagy...

A múlt egy ránk maradt forrásértékű szövege Robert Townson útirajza is. Abban igaza van Gáborjáni Szabó Botondnak, hogy elgondolkozhatunk egy úti beszámoló hitelességén. Csak az a kérdés, mit jelent a *hitelesség*. Mint köztudott, minden utazás során összehasonlítjuk az idegent és a sajátot. Ezt tette az angol utazó is.

S az összehasonlítás során komornak és ridegnek látta Debrecent és a polgárait. Nem tetszett neki a Református Kollégium épülete, ugyanakkor hozzátette, hogy ilyen nyomorúságos helyekről gyakran kerülnek ki zsenik. Az összkép, amit a városról rajzolt, azonban lehangoló, ez a legutolsó hely, ahol élne. Lehet, hogy tévedett, s nem így volt, de ő így látta. S épp ezért nem is írhatott mást. S épp ezért hiteles. Elfogultsággal pedig nemigen lehet megvádolni. Könyvében ugyanis hosszan bemutatja a vallási türelemmel kapcsolatos intézkedéseket II. Lipótig. S bár garantálnak látja a protestánsok jogait, nem biztos benne, hogy a bigottnak tekintett uralkodó nem üldözi-e majd újra őket. A katolikus egyház papjainak és híveinek kisebb részét látta liberális gondolkodásúnak, a többséget továbbra is elfogultnak. S Townson útleírása kapcsán érdemes fölidéznünk azt a hermeneutikai meglátást is, hogy az idegenség tapasztalatával kezdődik meg önmagunk megismerése. A kérdés csak az, képesek vagyunk szembenézni azzal, hogy mit teszünk meg és mit nem annak érdekében, hogy a világon keresztül megismerjük önmagunkat.

Mivel Csokonai debreceni kultuszáról *Az Árkádia-pőr fogságában* címmel könyvet írtam, ki kell térnem az Árkádia-pőrre. Gáborjáni Szabó Botond azzal vádol, hogy a kiállítás szövegében túlságosan leegyszerűsítettem a konfliktust. Az egyszerűsítésről már írtam ugyan, de szerintem mindenki megérti, hogy a debreceniek sértést láthattak az Árkádia szóban, hiszen marhalegelő, műveletlen vidék jelentése is volt. Joggal értelmezheték úgy, függetlenül attól, mit olvastak, mit nem az Árkádia korabeli jelentéséről, hogy Kazinczy műveletlennek tekintette Debrecen (irodalmi) értelmiségét. Mert röviden és tömören erről volt szó, még ha a kollégiumi professzorokat taktikai okból kivételnek is tekintette. Gáborjáni Szabó Botond odavetett megjegyzése arra utal, hogy lényegében nem vesz tudomást a könyvemről, holott, amikor érdeke úgy kívánja, ebből is idéz. Szóval először kijelenti, hogy nálam bonyolultabbnak látja a pört. Majd megemlíti azt a közismert, a könyvemben is említett tényt, hogy Fazekas ismerte az Árkádia szó korabeli, új jelentését. Aztán kiemeli, hogy Schwartner Márton Sárvári Pál *A rajzolás mesterségének kezdete* című munkája kapcsán dicsérőleg, azaz a Múzsák lakhelyeként magyar Árkádiának nevezi Debrecent. Sajnos megint kontextus nélkül. Végül pedig, egy bekezdésben igazságot oszt, mondván, „a tekintélytisztelő tudomány” „a leglényegesebb kérdésekben egységesen utasítja el a közösségi nyelvhasználatot befolyásoló diktátumot, csakúgy, mint egyes alkotók életművének utólagos kasztrálását”. A tudományban ezek szerint a 18. századi kollégiumi állapot lenne az ideális, amikor az életkor és a *tekintély volt a döntő a megszólaláshoz?* S valóban egységesen utasítja el? Ha így teszi, rosszul teszi, a történettudománynak ugyanis nem kell igazságot osztania, hanem amennyire lehet, *feltárni a történeti kontextust, megérteni a korabeli szereplők motívumait*, ami között természetesen sokféle lehet, ahogyan Kazinczy vagy Fazekas esetében is. Tudom, nem könnyű. Magam is sokat kínlódtam azzal, hogyan győzzem le egyik vagy másik szereplő iránti rokonszenvenemet. Ellenszenvet nem éreztem senki iránt sem. A könyv első kéziratában ez nem sikerült. Aztán újra elolvastam a levelezéseket, a szereplők írásait, s újabb szakirodalmat gyűjtöttem. S egyre inkább árnyalódott a kép Kazinczyról és a debreceniekéről. Ezért aztán éppúgy írok Kazinczy tájékozottságáról, a kultúra és a nemzeti relikviák iránti rajongásáról, esztétikai látásmódjáról, mint ha-

talomvágyáról, következtelenségéről, a debreceni vitafeleivel szembeni taktikáiról, a túlságos öntudatáról, ahogyan Fazekas felvilágosító törekvéseiről, a városért tett cselekedeteiről, az itt uralkodó erkölcsi állapotok feletti elkeseredéséről, a mindennapok illeszthető költészeteszményéről, mint néha gorombaságáról és az irodalmi pályában való csalódottságáról. Egy tekintetben nem változott semmit az álláspontom. Abban, ami a könyvet összefűzi. Miért nem nagyon tudott hosszú ideig mit kezdeni a kollégium és a város értelmisége Csokonaival és a vele törtétekkel? Mert akkor beszélni kellett volna arról a szenvedésről, amiről Győri János írt? Arról a kisemmizettségérzésről, amit Csokonai érzett? Arról, hogy Budai Ézsaiás szenvtelenül megírja, ő bizony nem ismeri Csokonai újabb verseit, amiket pedig olvasott, azokból hiányzik a természetes tehetség?... Sárvári Pál még az 1840-es években is csak rosszat tudott írni róla. Legfőképp azt nem tudta megemésztetni, hogyan lehet, hogy a költőket megbecsülik, a tudós professzorokat, jeles lelkészeket pedig nem. Meglátásom szerint éppen ebben találhatjuk meg a magyarázatát annak, hogy Debrecen még a 19. században is inkább falunak látszik minden tekintetben, semmint iskolával rendelkező és művelt polgárok lakta városnak.

Témánk szempontjából érdemes fölidézni Erdélyi János esetét Debrecennel. Vonzotta a város magyarsága: „Mikor a nemzetiség magas eszméje tisztább lőn agyamban, és Kassát, Pestet ismerém már, mily kevésbé magyarok, örökké csak Debrecent hallám dicsértetni az ellenkező jó oldalról, s én e nevezetessé lett várost még sohasem láthatám!” Ugyanakkor kénytelen volt konstatálni a város városiasodásának elakadását. Észrevette, hogy megmaradtak ugyanis gazdaságának és társadalmának rendi-feudális elemei. Itt minden polgár elsősorban földművelő volt, s „a szoros értelemben vett hivatásuk csak mellékes” lehetett. S nemcsak a gazdálkodási módot határozta meg a szokásszerűség, hanem a debreceni polgárok gondolkodását, mentalitását és világhoz való viszonyulását is. A legfőbb problémának azt látta, hogy hiányzik a *közélet, a közös ügyek megvitatásának, a nyilvános beszélgetéseknek és vitáknak a fóruma*: „Debrecenben nincs közszellem, mely a részeket harmóniás egésszé olvasztaná, s nevelné a lélek szükségleteit... s ez az oka még annak is, miért nevezi a világ Debrecent nagy falunak”. Útirajzában többször kifejtette, hogy mindezek ellenére szereti Debrecent, tapasztalataiból végül mégis azt vonta le: „Debrecennek semmire sincs oly szüksége, mint szellemi szükségre, s ehhez idő kell, vajha megjött volna e városnak az!”

A problémát abban látom, hogy Debrecenben nem következett be az a váltás, ami a 19. századot jellemezte, amikor a szépirodalom és az írók vették azt a szerepet, ami korábban az egyházé és a lelkészeké volt. Az emberek gondolkodását, magatartását egyre inkább az irodalom határozta meg, ami feltételezte a nyilvánosságot és a vitákat. Debrecenben viszont még ekkor is az egyház és intézményei akartak az életnek és a gondolkodásnak rendet szabni. Ezért vádolták meg Diószegi Sámuel, aki a Fazekas Mihállyal közösen írt *Füvészkönyv* bevezetőjében az ismeretek önértékét és ebből következően a tudomány vallási tekintélytől való függetlenségét hirdette. A vád jellemző módon az volt, hogy elhanyagolja lelkesítő teendőit.

S végül pár szó a Gáborjáni Szabó Botond írása bevezetőjében említett harmóniáról és diszharmóniáról, ami szerinte már eleve gyanakvásra adhat okot. A már említett forgatókönyv bevezetőjében arról írtam, hogy egy helytörténeti kiállításnak láthatóvá kell tennie azt is, amire büszkéek lehetnek egy város lakói, de azt is, amire kevésbé. Van, amikor Debrecen polgárai azonosulnak, harmóniában vannak lakóhelyükkel, s van, amikor nem. Ennek *tudatosítása* vezethet valódi önismeret-hez. Ehhez azonban kell a *bátorság!* De csak ez teremtheti meg az alapját Debrecen szellemi-kulturális *füllendülésének*, hogy valóban Árkádia legyen.